

Marta Muzioł

ROLA EUFEMIZMÓW ŚMIERCI W JĘZYKU INSKRYPCJI NAGROBNYCH

STRESZCZENIE

Język wyposażony jest w wiele zróżnicowanych zastępczych określeń śmierci. Z racji tego, że język odzwierciedla zjawiska kulturowe, eufemizm śmierci stanowi konieczne następstwo zaklasyfikowania jej do sfery tabu; obowiązującego od stuleci, zarówno w kulturze, jak i w języku. Analogicznie, język charakterystyczny dla inskrypcji nagrobnych, w których rzecz jasna ta problematyka jest dominującą, zawiera bardzo bogaty zasób eufemizmów śmierci. W artykule zaprezentowano grupy eufemizmów (zobrazowane przykładami), bazujące na regułach religijnych, kulturowych wzorcach oraz skojarzeniach utrwalonych pośród członków językowo-kulturowej społeczności.

Słowa kluczowe: język, inskrypcja nagrobna, eufemizm, śmierć

ABSTRACT

There are many of different replacements of death definitions in language. Due to the fact that language reflects cultural phenomena, euphemism for death is a necessary consequence of the classification it into the realm of taboo, obliged for ages, in both culture as well language. Similarly, the language typical for tomb inscriptions, in which obviously this issue is dominating, includes very wealth store of euphemisms for death. In this paper there are presented groups of euphemisms (shown on examples), based on religious rules, cultural patterns and associations established among members of language and cultural community.

Key words: language, tomb inscription, euphemism, death

Nie ulega wątpliwości, że cmentarz jest miejscem sprzyjającym refleksjom dotyczącym upływu czasu, a także nieuchronności śmierci. Wydawać by się mogło, iż to właśnie śmierć na terenie każdej nekropolii jest wszechobecna, natomiast ludzie odwiedzający groby bliskich im osób w pewnym sensie się z nią spotykają. Pomimo to, bezpośrednie określanie zjawiska śmierci stanowi rzadkość w języku inskrypcji nagrobnych, bogato wyposażonym w słowa zastępcze, mające na celu wywoływanie skojarzeń łagodniejszych, niebudzących tym samym przerażenia¹. Określanie śmierci *expressis verbis* jest tendencją marginalną w stosunku do jej eufemizacji². Szeroko rozpowszechniona eufemizacja śmierci jest uwarunkowana nie tylko psychologicznie, ale przede wszystkim kulturowo, ponieważ przyczynę poszukiwania eufemizmów stanowi istnienie kategorii tabu, obejmującej „zjawiska, które są dla człowieka irracjonalne, tajemnicze, niebezpieczne, obce”³. Anna Engelking w następujący sposób wyjaśnia relację zachodzącą pomiędzy zjawiskami zaliczanymi do sfery tabu a eufemizmami: „Tabu i eufemizmy istnieją w języku równoległe i uzupełniają się nawzajem, są to dwie strony jednego mechanizmu. Każdy zakaz językowy wywołuje potrzebę słów zastępczych, można powiedzieć, że tabu generuje eufemizmy. Jeśli umieścić eufemizmy w obrębie opozycji: sacrum – profanum, trzeba byłoby je określić jako środki językowe, które bronią człowieka (profana) przed niebezpieczeństwem ze strony mocy, a w niektórych sytuacjach (kiedy człowiek nie jest profanem i potrafi się posługiwać językiem magicznym) pozwalają mu zapanować nad tą mocą, oswoić ją”⁴.

Skłonność do tabuizacji śmierci, do próby eliminowania jej zarówno ze świadomości, jak i języka stanowi normę od dawna, „od zarania ludzkości”⁵.

W języku charakterystycznym dla inskrypcji nagrobnych za dominujące można uznać eufemizmy utożsamiające śmierć ze snem, które mają swoje źródło zarówno w mitologii greckiej, jak i w religii chrześcijańskiej. Antyczni Grecy wierzyli, iż Hypnos (uznawany za personifikację snu) i Tanatos (personifikacja śmierci) byli braćmi, natomiast dla chrześcijan śmierć stanowiła (i nadal stanowi) wyłącznie fazę przejściową, poprzedzającą życie wieczne⁶. Wobec tego, wywołując skojarzenie człowieka zmarłego ze śpiącym, nie budzi się niepokoju,

¹ A. Dąbrowska, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993, s. 92.

² I. Steczko, *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VI 2011, s. 93-95.

³ A. Engelking, *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, Przegląd Humanistyczny 1984, nr 4, s. 116.

⁴ Ibidem, s. 117.

⁵ M. Szewcowa-Szewczyk, *Tabu i eufemizmy językowe dawniej i dziś*, Poradnik Językowy 1974 z. 6, s. 286.

⁶ A. Dąbrowska, op.cit., s. 95-96.

lecz przeciwnie – daje nadzieję, ponieważ sen dobiegnie kiedyś końca i nastąpi przebudzenie.
Oto przykłady inskrypcji zawierających tego rodzaju eufemizmy:

ŚPIJ HELENKO ŚPIJ

NIECH CIE⁷ NIE SMUCĄ NASZE ŁZY
ŚMIERCI GODZINA ZA WCZEŚNIE WYBIŁA
LECZ WOLA BOŻA TAKĄ WYZNACZYŁA [CS]

ŚPIJCIE UKOCHANI SYNOWIE

W POCZUCIU SPEŁNIONEGO OBOWIĄZKU [PS]

ŚPIJ DROGI JANUSZKU

W CIEMNYM CICHYM GROBIE.
A RODZICE PŁACZĄ
I TĘSKNIĄ PO TOBIE. [PW]

Inskrypcja może, jak poniższa, przybrać formę rymowanego wiersza:

ŚPIJ POLSKI ŻOŁNIERZU

W TYM CIEMNYM SZKAPLERZU
COŚ WOLNOŚĆ CHCIAŁ PRZYWRÓCIĆ OJCZYŹNIE
I ZAMKLEŚ SWE OCZY POBLADŁE JAK CHUSTA
A TYLKO WIATR POLNY CAŁUJE CI USTA [PW]

Uwagę odbiorcy skupia przede wszystkim metaforyczne zakończenie epitafium, sugerujące, iż śmierci nie należy postrzegać jako zjawiska przerażającego, ale dającego ukojenie. Śmierć skojarzona ze snem wiąże się ponadto z niczym niezakłóconym spokojem, ze stanem wolnym od wszelkich trosk i cierpienia:

⁷ Pisownia wszystkich inskrypcji jest oryginalna.

SŁONECZKO NASZE ŚPI TU W SPOKOJU
BÓG ZARZĄDZIŁ NAGŁEJ ROZŁĄKI CZAS
PRZYJDZIE DZIEŃ TAKI PO ŻYCIA ZNOJU
ŻE BÓG ZNÓW RAZEM POŁĄCZY NAS [PS]

ŚPIJ SPOKOJNIE NAJUKOCHAŃSZA
JEDYNA MAMUSIU [PS]

„BŁOGO SIĘ ZDRZEMNAŁ”
W 14-WIOŚNIE ŻYCIA [PS]

ŚPIJ SPOKOJNIE
CÓRUCHNO KOCHANA
RODZICE [PW]

Sporadycznie nadawcy komunikatów nagrobnych odwołują się do porównania życia doczesnego ze snem, rozumianego w tym przypadku jako stan przemijający, ulotny i nieprawdziwy, stanowiący tylko wstęp do życia wiecznego, a więc tego właściwego, realnego, będącego celem ludzkich dążeń. Dla przykładu:

ZBYT WCZEŚNIE
ZBUDZIŁEŚ SIĘ
ZE SNU ŻYCIA [CN]

Pojęcie snu bywa zastępowane pojęciem nocy, które spełnia (przypuszczalnie) odmienną funkcję. Noc, choć jest traktowana jako pora snu, kojarzy się raczej z ciemnością oraz ciszą. Zakończenie życia może być porównane z opuszczeniem sfery światła i wkroczenie w mroczną:

NOC NADESZŁA

W NAJPIĘKNIEJSZYM
MOMENCIE TWOJEGO
ŻYCIA [CS]

Śmierć jest bardzo często określana jako odejście. Wszelkie eufemizmy oparte na czasownikach *odejść* bądź *pójść* nie tylko łagodzą odbiór tekstu nagrobnego, ale również nadają mu wymiar podniosły⁸. Popularność owych zastępczych określeń zjawiska śmierci świadczy o tym, że człowiek nieżyjący jest pojmowany jako ten, który odszedł, pozostawił świat żywych i udał się w nieznane, choć zapewne nie z własnej woli. Oto przykłady inskrypcji wyposażonych w tego rodzaju eufemizmy:

DROGA NAM HENIU! ODESZŁAŚ OD NAS
PRZEDWCZEŚNIE, BO TAK CHCIAŁA WOLA BOŻA,
A PAMIĘĆ TRWA O TOBIE, HENIU, ZA TWE DOBRE
I PIĘKNE CZYNY, POZOSTAJE NA ZAWSZE
W SERCACH NASZYCH, A DUCH TWÓJ MIĘDZY
NAMI.
POZOSTAŁA W NIEUTULONYM ŻALU MATKA. [PS]

TRAGICZNIE ODSZEDŁ OD NAS (...) [CŻ]

ODSZEDŁEŚ NA ZAWSZE
A JESTEŚ TAK BLISKO [PW]

Nadawcy komunikatów nagrobnych starają się niekiedy znaleźć odpowiedzi na pytania: *Dokąd odszedł/odeszła? Gdzie się aktualnie znajduje? Czy jest szczęśliwy/szczęśliwa?* Efektem owych poszukiwań są następujące inskrypcje:

⁸ A. Engelking, op. cit., s. 120.

SYNU MÓJ KOCHANY!
CZEMU NAS RZUCIŁEŚ,
ODCHODZĄC W NIEBIAŃSKIE
KRAINY?
CÓŻ NAM POZOSTAŁO...
WIECZNY ŻAL ZA TOBĄ
NA ZIEMI Z KWIATÓW
MOGIŁY [PS]

O LUTKU NAJDROŻSZY UKOCHANE DZIECIĘ,
TĘSKNO I SMUTNO BEZ CIEBIE NA ŚWIECIE,
ŻYŁEŚ TAK KRÓTKO, SYNU UKOCHANY,
CIERPIAŁEŚ WIELE I POSZŁEŚ⁹ W KRAJ NIEZNANY.
W SERCU TWYCH RODZICÓW ŻAL I SMUTEK PO TOBIE
TĘ SMUTNĄ PAMIĄTKĘ STAWIAMY NA TWYM GROBIE.
STROSKANI RODZICE I RODZINA
PROSZĄ PRZECHODNIA O WESTCHNIENIE DO BOGA [PS]

TYŚ MOIM SŁOŃCEM I OPIEKĄ BYŁ
TAK KOCHANY PRZEZE MNIE I UWIELBIANY
TAK NIESPODZIANIE MNIE OPUŚCIŁEŚ
JAKŻE STRASZNA TA MYŚL JAKŻE BOLESNA
ODSZEDŁEŚ W KRAJ NIEZNANY
W KRAJ Gdzie NIE MA JAK NA TYM PADOLE
ŁEZ I ZŁA
NIECH CI SPOKÓJ
I MOJA WIELKA MIŁOŚĆ TOWARZYSZY
NAJUKOCHAŃSZEMU MĘŻOWI
ŻONA [CZ]

⁹ Pisownia inskrypcji jest oryginalna. Poprawna forma czasownika w drugiej osobie rodzaju męskiego, liczby pojedynczej, czasu przeszłego to *poszedłeś*.

ODESZŁAŚ OD NAS W KRAINĘ NIEZNANĄ
LECZ BÓL I TĘSKNOTA PO TOBIE ZOSTANĄ
ŚWIAT CAŁY KIREM SIĘ PRZYŚLANIA
STRASZNA JEST MEKA WIECZNEGO ROZSTANIA
KOCHAN EJ ALUSI
MATKA I SIOSTRY [PW]

Zdaniem Kazimierza Długosza, neologizmy frazeologiczne tworzone dla potrzeb określonej sytuacji (śmierć bliskiej osoby) takie, jak zaprezentowano powyżej, cechują się przewartościowaniem semantycznym. Dzieje się tak, dlatego że kontekst sytuacyjny warunkuje rozumienie frazeologizmu, które mogłoby być całkowicie odmienne w okolicznościach różniących się od omawianych. Nikt nie przypuszcza, że znajdujący się na płycie nagrobnej komunikat *odszedł w nieznane* oznacza udanie się w daleką podróż, mającą na celu poznanie obcych, nieodwiedzanych wcześniej miejsc. Wiadomym jest, iż w tym przypadku zarówno nadawcy komunikatu, jak i jego odbiorcy mają na myśli kres życia¹⁰.

Śmierć jest ponadto określana jako zniknięcie. Za przykład niech posłuży eufemizm pochodzący z grobu dziecięcego:

ZNIKŁEŚ JAK MOTYLEK
WPLĄTANY W CIERNIE
I WZNIECIŁEŚ TĘSKNOTE
ZA SZCZĘŚCIEM [PW]

Jednakże z treści inskrypcji, w których wykorzystano tego rodzaju skojarzenie, wynika, iż jest to zniknięcie w wymiarze wyłącznie fizycznym, ponieważ w metafizycznym, czyli w pamięci rodziny i przyjaciół – zmarły nadal funkcjonuje. Ów sposób pojmowania śmierci jako zakończenia bytu materialnego, przy równoczesnym podkreśleniu istoty pamięci o człowieku, którego już nie ma, uwidoczniony został w poniższym epitafium:

¹⁰ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne z Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1991, s. 62.

NAJDROŻSZY I NAJUKOCHAŃSZY
MAŻ I OJCIEC
ODSZEDŁ CZŁOWIEK PRAWY
I SZLACHETNY
Z GŁĘBOKIM BÓLEM I ŻALEM
ZNIKNAŁEŚ NAM Z OCZU
ALE SERCA NASZE SĄ Z TOBĄ
NA ZAWSZE
ŻONA I SYN [CZ]

W języku inskrypcji nagrobnych bezpośrednie określenia śmierci zostają zastąpione wskazywaniem wybranych zjawisk (świata przyrody lub odnoszących się do działalności ludzkiej) utożsamianych w danej kulturze z kresem życia. Wykorzystuje się przy tym symbolikę jednoznacznie interpretowaną przez członków społeczności¹¹. Zmarły w epitafiach może być porównany z gasnącym słońcem/blaskiem/promieniem:

Z TOBĄ ZGASŁ DLA NAS JASNY ŻYCIA PROMIEŃ,
ZOSTAŁ SMUTEK I BÓL [PS]

BŁYSNAŁEŚ JAK O SZCZĘŚCIU UROJENIE ZŁOTE
I ZGASŁEŚ, BY ZOSTAWIĆ, ŁZY BÓL I TĘSKNOTE... [PS]

ZGASŁEMU SŁONECZKU
RODZICE [PW]

Znane jest skojarzenie z więdnącym kwiatem:

CELYNKO NASZA LILIJKO
MAŁA CZEMUŚ TAK PRĘDKO
DLA NAS ZWIEDNIAŁA. [CS]

¹¹ I. Borkowski, *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych* [w:] *Język a kultura. Językowy obraz świata i kultura*, (red. nauk.) A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, tom 13, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 349. Na obecność owego zjawiska w języku epitafiów zwrócił także uwagę Roch Sulima, *Od inskrypcji nagrobnej do prozy psychologicznej*, Regiony 1983, nr 3, s. 106.

Z odlatującym ptakiem:

ODLECIAŁEŚ DO NIEBA, DROGIE SERCOM DZIECIĘ,
W ZARANIU ŻYCIA SWEGO, JAK KWIATEK W ROZKWICIE.
STASIECZKU, TY RODZICÓW POCIECHO JEDYNA,
JUŻ W NASZYM CIEBIE GRONIE NIEMA.
ODLECIAŁEŚ DO NIEBA JAK RAJSKA PTASZYNA,
BY NA ANIOŁÓW SPOCZAĆ ŁONIE.
STRAPIENI, TEN NAPIS KŁADĄC NA GROBIE
CZEKAMY TEJ CHWILI, BY SPOCZAĆ PRZY TOBIE.
RODZICE [PS]

Śmierć utożsamiana jest także z przerwaniem nici:

ZASNAŁ NIEOCZEKIWANIE W 15 WIOŚNIE ŻYCIA
(...)
RWAĆ OSTATNIĄ NICIĄ ŚWIETLANEJ PRZESZŁOŚCI [PS]

Jak również z przedstawieniem, które dobiegło końca:

PRZERWANE ŻYCIE KOMEDIA SKOŃCZONA
NAD ZWYCIEŻONYM ZAPADŁA ZASŁONA
I GŁUCHA CISZA ZALEGŁA BEZZWŁOZNIE
WPRZUD ZANIM W ZIEMI NAPRAWDĘ ODPOCZNIE
SERDECZNYCH NATCHNIEŃ BŁYSKI DROGOCENNE
TU ULECIAŁY PONAD PRĄDY ZMIENNE
UNOSZĄC Z SOBĄ W KRAJ PRZYSZŁOŚCI MGLISTY
SERCE CZŁOWIEKA I DUSZĘ ARTYSTY.
(...) [PS]

Dużą grupę stanowią eufemizmy śmierci bazujące na podstawowych wyznacznikach religii chrześcijańskiej¹². Z jednej strony są to określenia odwołujące się do eschatologii, do wiary, że po życiu ziemskim następuje kolejne, wieczne, natomiast z drugiej – odnoszące się

¹² A. Engelking, op. cit., s. 121

do chrześcijańskiej pokory, która nakazuje poddanie się woli boskiej. Owo podejście jest wynikiem przekonania wyznawców religii chrześcijańskiej o przynależności ludzi do Boga Stwórcy, w którego mocy jest wzywanie ich do siebie¹³. Dokonuje się to, pomimo uczucia żalu, przy pełnym zrozumieniu. Pierwszą grupę reprezentują następujące inskrypcje:

CO MIELIŚMY NAJDROŻSZEGO W TEJ MOGILE SIĘ MIEŚCI

ANIOŁEM BYŁAŚ DLA NAS NA ZIEMI

BÓG CI PŁACI WIECZNĄ CHWAŁĄ W NIEBIE

(...) [PS]

JAK ŚLUBU DNIA ŚWIATEŁKO ZA ZBLIŻONĄ NOCĄ

UTRACI SWOJĄ JASNOŚĆ UTRWONIONE ZGONEM

TAK DUSZA TWA I MEŻU TKNIĘTA WYŻSZĄ MOCĄ

STANEŁA PRZED STWÓRCY SPRAWIEDLIWYM TRONEM

STRACIWSZY Z TWOIM ZGONEM DO SZCZĘŚCIA NADZIEJE

W BOLEŚCI I ROZPACZY PRZEPĘDZONE ISTNIENIE

BO Z TOBĄ UTRACIWSZY ROZKOSZY KOLEJE

JEDNO TYLKO DLA SERCA ZOSTAŁO WSPOMNIENIE

SPOCZYWAJ DROGI CIENIU NA ANIOŁÓW TRONIE

Z GÓRNEGO MIESZKANIA POMYŚL O TWEJ ŻONIE [PS]

Autorzy przytoczonych inskrypcji odwołują się, przy wykorzystaniu *metafor tamtego świata*¹⁴, do wyobraźni odbiorców, poprzez kreację w języku epitafiów wizji zaświatów, według której ludzie po śmierci zostają poddani sprawiedliwemu osądowi. Co więcej, z pełnym przekonaniem komunikują, że określani zmarli otrzymali zasłużoną nagrodę za życie zgodne z ogólnie respektowanymi normami moralnymi. Można to uznać za dowód na istnienie tendencji do idealizacji postaci zmarłych, tendencji niewątpliwie powszechnej w języku inskrypcji nagrobnych. Przyczynę owego stanu rzeczy stanowi, zapewne głęboko zakorzenione w mentalności członków wspólnoty, przekonanie, iż o zmarłych należy wyrażać się wyłącznie dobrze. Prowadzi ono jednak do wysokiego skonwencjonalizowania napisów

¹³ A. Dąbrowska, op. cit., s. 97.

¹⁴ A. Engelking, op. cit., s. 121.

nagrobnych, jak również stwarza możliwość zwątpienia w dokonywanie obiektywnej prezentacji rzeczywistości przez ich autorów.

Drugą grupę eufemizmów opartych na dogmatach religii chrześcijańskiej reprezentują poniższe przykłady:

O PANIE! ODWOŁAŁEŚ JĄ DO SIEBIE
ODDAJEMY CI JĄ BEZ SZMERU
ALE Z SERCEM PRZEPEŁNIONYM BOLEŚCIĄ.
BĄDŹ WOLA TWOJA O BOŻE
STROSKANA CÓRKA I ZIĘĆ [PS]

SŁONECZKO NASZE ŚPI TU W SPOKOJU
BÓG ZARZĄDZIŁ NAGŁEJ ROZŁĄKI CZAS
PRZYJDZIE DZIEŃ TAKI PO ŻYCIA ZNOJU
ŻE BÓG ZNÓW RAZEM POŁĄCZY NAS [PS]

WYROKI BOSKIE TAK CHCIAŁY
WIDOCZNIE BOGU MILSZĄ BYŁAŚ
GDY CIEBIE ZABRAŁ DO SWEJ CHWAŁY [PS]

WSZYSTKO CO MI BYŁO NAJDROŻSZE
W TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI
BÓG ZABRAŁ NAM CIEBIE
ZOSTAWIŁ BOLEŚCI. [PS]

Zdarza się, że wiara w życie wieczne łączy się z pokorą wobec wyroków Boga, co potwierdza epitafium:

TYŚ JĄ DO SIEBIE POWOŁAŁ O BOŻE
ONA SZCZEŚLIWA JEST TERAZ U CIEBIE
MYŚMY ZOSTALI WOŁAJĄC W POKORZE
BĄDŹ WOLA TWOJA NA ZIEMI I W NIEBIE. [PS]

Charakterystycznymi dla inskrypcji dziecięcych są eufemizmy oparte na słowie *anioł*¹⁵. Przyczyną popularności owych określeń zastępczych jest, utrwalone w społecznej świadomości, przekonanie o dobroci oraz niewinności dziecka. Dlatego właśnie porównuje się dziecko, które (w powszechnej opinii) nie zdążyło podczas swojego krótkiego życia popełnić grzechu, do postaci anioła. Epitafium nie komunikuje, iż określone dziecko – w tym przypadku dziewczynka – umarła, ale:

POWIĘKSZYŁA GRONO ANIOŁÓW [CS]

Może także informować, że:

(...) JĄ BÓG
W GRONO SWOICH
ANIOŁÓW POWOŁAŁ [PS]

Eufemizacja śmierci jest niewątpliwie zjawiskiem szeroko rozpowszechnionym w tekstach epitafiów, czego bezpośrednią przyczynę stanowi lęk ludzi przed zgonem, jak również tym, co po nim ma nastąpić. Nadawców komunikatów nagrobnych nurtują następujące kwestie: dokąd człowiek udaje się po śmierci, czy doświadcza szczęścia, czy może cierpienia. Wobec tego stosowanie eufemizmów ma na celu łagodzenie strachu przed śmiercią i wszelkimi zjawiskami z nią związanymi, za sprawą oddziaływania na wyobraźnię, które dokonuje się poprzez kreację w języku inskrypcji nagrobnych, śmierci jako stanu o charakterze kojącym, dającego człowiekowi niczym niezakłócony spokój, odpoczynek oraz wstęp do nowego, lepszego świata.

¹⁵ I. Borkowski, op. cit., s. 350.

Wykaz skrótów:

PS – Cmentarz Powązkowski (Stary) w Warszawie

PW – Cmentarz Powązkowski (Wojskowy) w Warszawie

CŻ – Cmentarz Żydowski w Warszawie

CS – Cmentarz Starofarny w Bydgoszczy

CN – Cmentarz Nowofarny w Bydgoszczy

Bibliografia

Borkowski I., *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych* [w:] *Język a kultura. Językowy obraz świata i kultura*, (red. nauk.) A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, tom 13, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 343-354.

Dąbrowska A., *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993.

Długosz K., *Inskrypcje nagrobne z Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1991.

Engelking A., *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, Przegląd Humanistyczny 1984, nr 4, s. 115-129.

Steczko I., *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* VI 2011, s. 92-108.

Sulima R., *Od inskrypcji nagrobnej do prozy psychologicznej*, *Regiony* 1983, nr 3, s. 101-126.

Szwecow-Szewczyk M., *Tabu i eufemizmy językowe dawniej i dziś*, *Poradnik Językowy* 1974, z. 6, s. 285-293.